

Käsikirjoitus. Julkaistu *Psykologia*, 1996, 31, 164-173

Juha Perttula & Eeva Kallio

Postformaali ajattelu ja henkinen tajunnallisina toimintatapoina

Tutkimuskäytännössämme muodostuneen intuition mukaan henkisen ja postformaalin ajattelun käsitteiden viittaushoiteina saattavat olla samankaltaiset ilmiöt. Pyrimme seuraavassa löytämään langan fenomenologis-hermeneuttisen ja kognitiivis-kehityspsykologisen tutkimustradition väliselle dialogille. Erittelemme henkisen käsitettä ensisijaisesti suhteessa Lauri Rauhalan ajatteluun. Postformaali ajattelu liitetään lähinnä Piaget'sta virinneeseen kognitiiviseen kehitysvaihetheoriaan. Postformaalin ajattelun käsitteellä tarkoitetaan oletusta aikuisuudessa esille tulevasta ajattelun uudesta kehitysvaiheesta.

Analyysimme lähtökohtana on tajunnan käsite. Tajunnallisuus nähdään yhtenä ihmisen olemassaolon todellistutumistapana. Tajunnallisuus on ihmisen olemassaoloa kokemisen erilaisina laatuina (Rauhala 1990). Siihen liittyen miellämme tajunnan tajunnallisen toiminnan myötä muodostuvien merkityskokemusten kokonaisuudeksi. Tajunta muodostuu todellisuuden (organisen ihmisen sisäisen ja ulkoisen todellisuuden) mielellisistä edustuksista. Tajunnallisuus on siis prosessiin, tajunta sisältöön viittaava käsite.

Psykologisessa käsitteenmuodostuksessa on käytetty yleisesti yksinomaan psyykkisen käsitettä kuvaamaan sitä prosessia, jossa ihmiselle muodostuu mielellisiä edustuksia maailmasta. Vaikka käsitteiden vähäinen määrä on sinänsä arvostettava tieteellinen tavoite, on mielestämme ensiarvoista lähteä liikkeelle tarkasteltavasta

ilmiöstä ja asettaa kysymys: millä käsitteillä ilmiö on kuvattavissa parhaalla mahdollisella tavalla? Siihen liittyen on kysyttävä: onko psyykkisen ja tajunnallisuuden samastamisen sijaan kohdallisempaa tarkastella tajunnallisuutta esimerkiksi sekä psyykkisen että henkisen toimintatavan avulla? Kohdistamme seuraavassa erityishuomion tajunnan henkiseksi kutsuttuun toimintatapaan.

Erittelymme lähtökohtana on Rauhalan (1992) ajatus henkisen liittymisestä subjektiiviseen kokemukseen. Vaikka ajatus on toisaalta itsestäänselvyys, perustele se henkisen mielekkäänä psykologisena käsitteenä. Se hälventää myös fenomenologis-hermeneuttisen tradition ulkopuolella tehtyjen henkisen määrittelyjen mystisyyttä. Kokemukseen sijoittuvana henkinen on ihmisessä, ei ihmisen ulkopuolella ja sieltä vaikuttavana. Näin määriteltynä muun muassa uskonnoissa ja parapsykologiassa käsiteltävät todellisuuden tasot eivät sisälly henkisen käsitteeseen.

Henkinen näyttäytyy myös aivosidonnaisena toimintatapana, mutta ei ole palautettavissa orgaaniseen. Henkinen edellyttää orgaanisen olemuspuolen, mutta operoi aina oman perusrakenteensa mukaisesti. Rauhala (1983, 1993b, 1994, 1995) osoittaa perustellusti, miten toisaalta ihminen on väistämättä kokonaisuus, toisaalta ihmisen olemuspuolien erilainen perusrakenne muodostaa ihmistieteille erilaisia ongelmistokokonaisuuksia.

Fenomenologisessa traditiossa tajunnallisuuden perusrakenteena pidetään intentionaalisuutta (Spiegelberg 1978, 1981; Husserl 1982; Wagner 1983). Intentionaalisuudella tarkoitetaan tajunnan selkeää viittaavuutta johonkin kohteeseen (Rauhala 1993a). Ihminen nähdään olentona, joka on tajunnallisessa suhteessa sekä sisäiseen että ulkoiseen todellisuuteen. Kaikki tajunnallisen toiminnan myötä muodostuneet mielelliset edustukset ovat tajunnan merkityksellistä sisältöä (Rauhala 1992). Myös henkinen ilmenee siis merkityksinä.

Tajunnan viittaavuus kohteeseen voi olla selkeää tai selkeytymätöntä. Koska viittauskohteen mielelliset edustukset voivat olla rakenteelliselta kehitysasteeltaan hyvin erilaisia, ei intentionaalisuus tajunnan selkeänä kohteeseen viittaavuutena kata kaikkea tajunnallista toimintaa.¹Fenomenologiassa puhutaankin intentionaalisuuden ohella epäintentionaalisuudesta (Rauhala 1993a).

Epäintentionaalisuuden käsite on kuitenkin ongelmallinen, koska sillä ei tarkoiteta viittaavuuden puuttumista, vaan sen selkeytymättömyyttä. Sitä kuvaavat myös muodostuvan kokemuksen välittömyys ja käsitteettömyys. Intuitiot ja tunteet ovat esimerkkejä tällaisista mielellistä edustuksista. Koska epäintentionaalisuuden käsite johdattaa helposti ajatukseen viittaavuuden puuttumisesta, puhumme siitä jatkossa epäselvänä tai välittymättömänä intentionaalisuutena. Ilmiö sinällään on tärkeä, koska ihmisen tajunnassa lienee paljon kokemuksen kokonaisuuden kannalta tärkeitä merkityskokemuksia, joilla ei ole yhteyttä kielelliseen järjestelmään ja joita ei välitetä toisille ihmisille.

Vaikka tajunnan viittaavuuden selkeys vaihtelee, on se perustavalta ominaislaadultaan aina samaa toimintaa. Tätä tajunnallisuuden perustoimintatapaa on kuvattu mielellisyyden käsitteellä (Rauhala 1990, 1992, 1993a). Tutkimuksemme kannalta on tärkeää, että liitämme mielellisyyden henkisen ja psyykkisen tajunnallisen toimintatavan yhteiseksi perusstruktuuriksi. Sen avulla psyykkisen ja henkisen käsitteellinen erottelu ei siis tule perustelluksi. Mielellisyys päinvastoin osoittaa, että sisäinen merkitsevyys on tajunnallisuuden perusstruktuurin yhteinen ominaislaatu. Tajunnan viittaavuuden selkeys on mielellisyyden käsitteessä toisarvoista.

Intentionaalisuuden syrjäyttäminen mielellisyyden käsitteellä ei ole perusteltua. Pidämme kaikkea tajunnallista toimintaa siinä mielessä intentionaalisesti kohteeseen viittaavana, että mikään mielellinen edustus ei muodostu tyhjästä. Vaikka

tajunnallisuus muodostaa ihmisen kokonaisuudessa omalakisien järjestelmien, ei se sisällä mitään sellaista, joka tuottaisi itseriittoisesti merkityksiä. Mutta koska mielellisiä edustuksia kuvaa usein kohteellisuuden epäselvyys (ei voida osoittaa kohdetta josta mielellinen edustus on), on perusteltua ottaa intentionaalisuuden rinnalle käyttöön mielellisyyden käsite, joka tavoittaa erinomaisesti kaiken mielellisen edustuksen ominaislaadun, sisäisen merkitsevyyden. Intentionaalisuuden ja mielellisyyden käsitteet eivät ole siis toisiaan poissulkevia. Jos pidämme mielellisyyttä tajunnallisen toiminnan yhteisenä perusrakenteena, miten perustelemme sekä psyykkisen että henkisen käsitteen tarpeellisuuden? Perustelun lähtökohtana on Rauhalan (1992) väite, jonka mukaan tajunta ei muodostu loogisesti saman tasoisten prosessien kautta. Vaikka tajunnallinen toiminta olisi ontologiselta perusolemuksestaan aina mielellistä, ei se tieto- opillisessa analyysissä olisi mielekkäästi kuvattavissa yhden käsitteen avulla. Psyykkinen ja henkinen kuvaisivat kahta ontologiselta perusrakenteeltaan samanlaista, mutta mielellisten edustusten rakentumisen näkökulmasta kahta erilaista tajunnallista tapaa olla suhteessa todellisuuteen.

Tajunnan psyykkistä toimintatapaa kuvaa kohteeseen viittaavuuden välittömyys, toiselta puolen katsottuna kielellinen välittämättömyys. Sitä ilmentää yksilön sisäisten ja tajunnan virittyneisyyttä kuvaavien merkitysten tuottaminen. Ahdistuneisuuden ja onnellisuuden kaltaiset perustunnelmat ovat esimerkkejä psyykkisen ilmauksista (Rauhala 1990). Psyykkinen on läheisessä yhteydessä orgaaniseen olemuspuoleen, mutta silti se on orgaanisesta olemuspuolesta poiketen perusrakenteeltaan mielellinen. Tutkimuksemme kannalta tajunnallisten toimintatapojen erittelyssä on tärkeää, että psyykkiseksi nimetty prosessi ei mahdollista merkityskokemusten tai ulkoisen todellisuuden kohteeksi asettamista. Psyykkinen ei sisällä mahdollisuutta itsetiedostukseen. Psyykkinen kokemus on "vain" olemassa, se vallitsee.

Mikä on sitten henkisen toimintatavan ominaislaatu? Rauhala (1992, 89) määrittelee henkiset yksilön kannalta psyykkistä kehittävämmiksi ”merkityskokemuksiksi, jotka ovat

- yleistäviä (tieto, arvot)
- yksilöllistäviä (kokevan tajunnan sisäisiä, persoonaa kehittäviä) ja näihin henkisiin merkityskokemuksiin sisältyväksi itsetiedostukseksi, jossa voidaan
- oivaltaa merkitysten subjektina oleminen,
- oivaltaa merkitysten itsekohtaisen sääntelyn mahdollisuus ja
- oivaltaa merkityksillä operoinnin persoonakohtainen vastuullisuus."

Henkisen yleistävyyden myötä ihminen kykenee asettamaan merkityskokemuksensa tarkastelun kohteeksi. Hän voi siten arvioida itseään ja ulkopuolista maailmaa.

Henkinen toimintatapa voi muuttaa yksilölliseen tajuntaan sulkeutunutta merkityskokemusta siten, että se on kuvattavissa yhteisen kielellisen järjestelmän avulla muille ymmärrettävällä tavalla. Vaikka merkityskokemus säilyy aina tietyn ihmisen merkityskokemuksena, voi se muuntua intersubjektiiiviseksi, yhteisesti ymmärrettäväksi. Henkisen yleistävyyttä kuvaa viittaavuussuhteiden selkeys ja kielellinen välittyneisyys. Tajunnallinen toiminta kietoutuu sen myötä yhteisön symbolisiin merkkijärjestelmiin antaen ihmiselle mahdollisuuden käyttää kulttuurisia merkityksiä, puhetapoja ja tietämystä.

Riippumatta siitä, liitetäänkö henkisen yleistävyys tiedollisiin tai arvottaviin merkityssuhteisiin, liittyy se abstraktioiden ymmärtämiseen, niillä operointiin ja siten myös tieteellisenä pidettävään ajatteluun. Edellä määritellyn psyykkisen avulla ihminen ei siihen pysty. Henkinen rajataan usein yleistävien merkityskokemusten

esille tuomaksi rationaalisuudeksi (mm. Kaila 1946; Salmela 1995). Rauhalan (1990, 1992) tapa puhua henkisen yksilöllistävistä ominaislaadusta on yhtä aikaa kiinnostava ja vastaväitteille altis. Se muistuttaa viittaavuussuhteen välittömyyden, kielellisen välittymättömyyden ja merkityskokemusten yksityisyyden osalta psyykkistä toimintatapaa. Näiltä osin henkisen yksilöllistävä ja yleistävä ominaislaatu eroavat merkittävästi toisistaan. Rauhala (1992) väittää lisäksi, että henkisen yksilöllistävillä ja psyykkisillä merkityskokemuksilla on keskenään erilainen tehtävä ihmisessä: henkisen yksilöllistävät merkityskokemukset ovat yksilöä kehittäviä, psyykkiset merkityskokemukset parhaimmillaankin neutraaleja kokemuksia.

Rauhala (1992) perustelee henkisen yksilöllistävien merkityskokemusten yksilöä kehittävää luonnetta siten, että ne ilmentävät inhimillisyyden hienoimpia vivahteita. Merkitysisältöjen arvottaminen voi tuskin kuitenkaan olla kulttuurisesti tai yksilöllisesti universaalia. Suomalaisessa filosofisessa ihmistutkimuksessa kielellisesti välittymättömiä merkityskokemuksia on pidetty tärkeinä (esim. Kaila 1946; Ahlman 1953/1992; Krohn 1981). Kailan (1946) näkemys syvähenkisydestä ihmisen tunne-elämän syvimpänä ulottuvuutena on lähellä Rauhalan näkemystä henkisen yksilöllistävistä ominaislaadusta. Toisin kuin Rauhala ja Kaila, Ahlmanin (1953;1992) varsinainen minä ja Krohnin (1981) ydinihminen kuvaavat henkistä rationaalisuuden ja tunneulottuvuuden ohella yliajallisena ja kehollisuudesta irtautuneena. Niiltä osin emme yhdy Ahlmanin ja Krohnin ajatuksiin.

Henkisen yksilöllistävien kokemusten myönteiselle arvotettavuudelle ei löydy tieto-opillisesti kestävä argumentaatioperustaa. Perustelua voidaan sen sijaan hakea arvofilosofiasta. Tiissä käsitellyssä mielessä henkisen yksilöllistävät kokemukset antavat subjektille keinon muuttua eettisenä subjektina: ne voivat muuntaa subjektin kokemusta itsestään niin, että hän voi käyttää intentionaalisesti ja kielellisesti välittyneitä merkityksiä eettisesti kestäväällä tavalla. Siihen psyykkiset kokemukset

eivät anna mahdollisuutta. Henkisen yksilöllistävät kokemukset ovat itsessään kielellisesti välittymättöminä tiedollisen perustelun ulottumattomissa: niiden olemassaoloon tiedollisesti uskovan täytyy kokea ne itse. Tärkeää on, että kaikkiin henkisiin merkityksiin sisältyy psyykkisistä merkityksistä poiketen mahdollisuus itsetiedostukseen. Ihminen kokee olevansa henkisen kokemisen subjekti.

Henkisen yksilöllistävien merkitysten myötä tajunnan henkinen olemuspuoli ei ilmennä ihmistä pelkästään rationaalisena, abstraktioita ja inter- subjektiivisia symboleja luovana sekä tiedolliseen käsittelyyn kykenevänä. Ihmisen henkisyys kuvaa myös intentionaalisuudeltaan epäselviä, käsitteettömiä, yksilön kokemuksen kokonaisuuteen sulkeutuvia ja ihmisen subjektista eettisyyttä tukevia merkityskokemuksia.

Näin eriteltynä psyykkisen ja henkisen käsitteet avaavat psykologialle riittävän hienosyisen tavan puhua "psyykkisen todellisuuden", "sisäisen maailman", "maailman psyykkisen edustuksen" rakentumisesta.

Postformaalin ajattelun käsite

Postformaalin ajattelun tutkimuksessa on tällä hetkellä kolme toisilleen rinnakkaista suuntausta. Näistä ensimmäistä kutsumme tässä artikkelissa nimikkeellä (1) postformaali ajattelu loogisia rakenteita yhdistävänä ajatteluna (Commons, Richards & Kuhn 1982; Demetriou & Efklides 1985). Toista suuntausta kutsumme nimellä (2) postformaali ajattelu maailmankatsomuksellisesti formaalista ajattelusta eroavana vaiheena (Kramer 1983; Linn & Siegel 1984). Kolmannessa suuntauksessa (3) korostuu postformaalin ajattelun itseohjautuvuuden merkitys (Edelstein & Noam 1982; Labouvie-Vief 1982, 1985).

Postformaali ajattelu loogisia rakenteita yhdistävänä ajatteluna

Postformaalin ajattelun tutkijoiden mukaan nuoren päättelyn luonnetta kuvaa keskittyminen yhteen ajattelurakenteeseen. Loogisen ajattelun alueella mahdollistuu kyky tieteelliseen ajatteluun.² Päättelyssä kyetään tällöin operoimaan yhden ajattelurakenteen puitteissa. Useat, keskinäisesti ristiriidassa olevat ajattelurakenteet jäävät kuitenkin ajattelussa huomiotta. Postformaali ajattelu olisi puolestaan useampaan kuin yhteen ajattelurakenteeseen keskittyvää tieteellistä ajattelua. Oletetaan, että ihmiselle on tällöin kehittynyt kyky huomioida erilaisia ajattelurakenteita. Tähän sisältyisi samalla kyky verrata näitä ajattelurakenteita keskinäisesti. Tarkentuva empiirinen tutkimus formaalin ja postformaalin ajattelun välisestä suhteesta ei kuitenkaan tue tätä väitettä (Demetriou & Efklides 1985; Kallio 1995b). Postformaaliksi ajatteluksi voidaan sen sijaan määritellä kyky yhdistää keskinäisesti erilaiset ajattelurakenteet käyttäen hyväksi niistä löydettyjä lainalaisuuksia (vrt. Kallio 1994a). Samalla on kuitenkin tässä yhteydessä todettava, että siirtymä formaalista postformaaliin ajatteluun on dynaaminen ja tasapainottumiseen tähtäävä kehitys. Kyse ei siis tässä ole yksinomaisesti ajattelun rakenteellisesta muutoksesta.

Metakognitio on tärkeä käsite tässä postformaalin ajattelun suuntauksessa (esim. Demetriou & Efklides 1990). Metakognitiolla viitataan kykyyn arvioida ja tarkastella omia tietämistoimintoja (Kitchener 1983). Postformaalissa ajattelussa metakognitiiviset prosessit kohdistuisivat teoreettisiin käsitejärjestelmiin. On kuitenkin ennen aikaista väittää, että postformaali ajattelu merkitsisi yksinomaan ajattelurakenteisiin kohdistuvia metakognitiivisia prosesseja. Edeltävä väite on perusteltu, koska postformaaliin ajatteluun on sisällytetty myös muunlaisia piirteitä,

kuten teoreettisten järjestelmien suhteuttamista ja yhdistämistä. Kallio (1995b) onkin arvostellut postformaalin ajattelun käsitteen sisällöllistä tarkentumattomuutta.

Postformaali ajattelu maailmankatsomuksellisesti formaalista ajattelusta eroavana vaiheena

Kramer (1983) väittää, että formaalin ja postformaalin ajattelun syvimät laadulliset erot ovat luonteeltaan maailmankatsomuksellisia. Tässä suuntauksessa ei oleteta kahden erillisen kehitysvaiheen olemassaoloa, toisin sanoen, ei edellytetä rakenteellisesti toisistaan poikkeavia ajattelun kehitysvaiheita. Siten sekä formaalissa että postformaalissa ajattelussa olisi kyse samankaltaisesta tieteellisestä päättelystä. Kehitysvaiheita erotteleva piirre olisikin erilaisissa maailmankatsomuksellis-filosofisissa käsityksissä (vrt. Linn & Siegel 1984).

Filosofisesti kehitysvaiheet eroaisivat toisistaan tieto-opillisten ja todellisuuden rakennetta koskevien oletusten suhteen. Formaalissa ajattelussa epistemologiset käsitykset ovat absoluuttisia, postformaalissa ajattelussa relativistisia. Relativismiin sisältyy filosofisessa mielessä oletus siitä, että totuus vaihtelee yksilöstä, ryhmästä ja ajasta toiseen. Relativismin vastakohtana tiedon absolutismi sisältää väitteen, että tieto ei ole suhteellista, vaan riippumatonta ja ehdotonta. Postformaalin relativismin mukaisesti tieto on ainoastaan osittaisesti totta, riippuen havaitsijan näkökulmasta ja teoreettisesta viitekehystä. Myös käsitys todellisuuden perusluonteesta näyttää Kramerin (1983) analyysin mukaan muuttuvan aiempaa dynaamisemmaksi. Oletus todellisuuden muuttumattomuudesta ja pysyvyydestä on tyypillinen nuoruusiässä esille tulevan formaalin ajattelun piirre. Sen sijaan aikuisuuden kuluessa esille tulevassa postformaalissa ajattelussa päädytään vastakkaiseen käsitykseen todellisuudesta. Todellisuuden luonne nähdään jatkuvasti muuttuvana, erilaiseksi muotoutu- vana ja keskinäisiä ristiriitaisuuksia sisältävänä. Kun formaalissa

ajattelussa todellisuus näyttäytyy luonteeltaan staattisena, postformaalissa ajattelussa se näyttäytyy dynaamisena. Postformaalissa ajattelussa oletusjärjestelmien luonne näyttäisi siis muuntuvan relativistisemmaksi. On kuitenkin huomattava, että postformaalin ajattelun korkeimpana muotona ei pidetä oletusten suhteellistumista vaan kykyä integroida nämä järjestelmät keskinäisesti, samalla sitoutuen yhteen oletusjärjestelmään (Sinnott, 1994).

Kincheloe ja Steinberg (1993) ovat mielenkiintoisella tavalla käsitelleet kuvattua maailmankatsomuksellista siirtymää. Piaget'n määrittelemä formaalin ajattelun teoria edellyttää mekanistista maailmankuvaa. Tällöin hyväksytään todellisuuden rakentuminen syy-vaikutussuhteina ja oletetaan, että todellisuutta parhaiten kartoittava päättelyn muoto on hypoteettis-deduktiivinen ajattelu. Ajattelutavassa korostetaan myös objektiivisuutta, varmuutta ja ennustamista sekä pyritään järjestämään verifioidut tosiasiat teoriaksi. Samoin operoidaan sen oletuksen varassa, että ristiriitoihin on löydettävissä ratkaisu. Siirtymässä postformaaliin ajatteluun kysytään niitä merkityksiä ja ehtoja, jotka konstruoivat käsitystämme siitä, mitä pidetään tietona. Voimme esimerkiksi kysyä tietämistemme ehtoja: mitä tiedämme, kuinka tiedämme ja miksi uskomme tai hylkäämme jonkun käsityksen? Postformaaliksi ajatteluksi voidaan myös määritellä omien ideologisten sidonnaisuuksien ymmärtäminen ³

Kallio (1994b) on kuitenkin kritisoinut käsitystä formaalin ja postformaalin ajattelun filosofisista eroista. Käsiteanalyttistä ja empiiristä tutkimusta tarvitaan sen arvioimiseksi, onko todella kyse kehityksellisesti peräkkäisistä vaiheista. Teoreettisestihan on myös mahdollista, että kyse on rinnakkaisista (ja toisilleen vaihtoehtoisista) tavoista tulkita todellisuus. Empiirisen tutkimuksen kannalta oleellinen kysymys onkin näiden oletusjärjestelmien kehityksellisen peräkkäisyyden tutkiminen.

Postformaali ajattelu itseohjautuvana ajatteluna

Edelsteinin ja Noamin (1982) mukaan self⁴ toimii aikuisuudessa korkeimman tason rakenteena, joka säätelee alemman tason kognitioita. Loogiset periaatteet alistuvat aikuisuudessa toiminnan tavoitteiden ja merkitysten alaisuuteen. Nuoruusikäisen ajattelussa tilanne on päinvastainen: loogiset periaatteet ja päättely nähdään tilanteiden yläpuolella olevina periaatteina, joita on johdonmukaisuuden vuoksi noudatettava. Aikuisuudessa päättelyrakenteiden merkitys suhteellistuu ja ne alistuvat yksilöllisten merkitysjärjestelmien alaisuuteen. Tässä mielessä *self* voidaan nähdä kognitiivisia rakenteita korkeampana strukturaalisena järjestelmänä. Kognitiiviset kehitysteoreetikot määrittelevätkin selfin yksilön toimintaa sääteleväksi korkeimmaksi rakenteeksi, joka kykenee tekemään funktionaalisesti oikeita todellisuutta koskevia arviointeja (Edelstein & Noam 1982)⁵

Aikuisuudessa kyetään integroimaan keskinäisesti eri todellisuuden tasoja koskevia väitteitä: sekä loogis-formaaleja että sosiaalista todellisuutta koskevia. Self toimii säätelevänä systeeminä näiden eri tasojen yhdistämisessä. Self-perustaisessa ajattelussa kyetään sovittamaan keskinäisesti päättely ja todellisuus. Formaalis-abstrakti järkeily sulkeutuu siten korkeampaan ja laajempaan systeemiin. Self suhteuttaa erilaisia rakenteita toisiinsa yhdistäen ne myös kokonaisuudeksi. Ideaalitapauksessa self koordinoi loogiset periaatteet sosiaalisen interaktion vaatimusten kanssa. Siten postformaali ajattelu sopeutuu todellisuuteen formaalia ajattelua paremmin.

Labouvie-Vief (1982, 1985) on nimittänyt ajattelun postformaalia kehitystasoa itseohjautuvan, autonomisen ajattelun vaiheeksi. Autonomisessa ajattelussa yksilön itsensä valitsevat periaatteet tuottavat mahdollisuuden kypsään toimintaan ja itsesäätelyyn. Samalla siirrytään formaalien järjestelmien logiikasta itseään säätelevien systeemien logiikkaan (Labouvie-Vief 1982). Formaalit lait tulevat

uudelleen määritellyiksi ja alistetuiksi selfille ja sosiaalisten rakenteiden periaatteille. Autonomiaan sisältyy tietoista säätelyä ja kykyä tehdä tietoisia valintoja. Autonomia on uutta integraatiota eri osa-alueiden kesken; integraation tulos muodostuu uudeksi struktuuriksi. Aikuisuus merkitsee progressiivista eriytymistä erilaisten systeemien, arvojen, normien ja paradigmojen sekä selfin välillä. Samalla nämä osa-alueet integroidaan selfin alaisuudessa uudeksi rakenteeksi.

Edellä on arvioitu kriittisesti käsitteellisen ja empiirisen tutkimuksen puutetta postformaalin ajattelun suhteen. Sama kritiikki voidaan toistaa myös postformaalin ajattelun itseohjautuvuutta korostavan koulukunnan kohdalla. Esimerkiksi Labouvie-Viefin (emt.) esittelemä malli on tieteellisesti mielenkiintoinen, mutta vaatii runsaasti sekä käsitteellistä että empiiristä jatkotutkimusta.

Tiivistetysti väitämme, että vaikka postformaalin ajattelun kolme suuntausta näyttävät pintapuolisesti tarkasteltuna varsin erilaisilta, on niillä eräitä selviä yhteneväisyyksiä. Kaikissa korostetaan ajattelun relativismin kehittymistä, jonka jälkeinen kehitystaso on eräänlainen dialektinen synteesi loogisten rakenteiden, maailmankatsomuksellisten oletusten tai loogisen ajattelun ja sosiaalisen todellisuuden välillä.

Postformaali ajattelu ja henkinen toisiinsa nivoutuvina käsitteinä

Tässä luvussa pyrimme jäsentämään n alkuperäistä intuitiivista ajatustamme, jonka mukaan henkisen ja postformaalin ajattelun käsitteillä viitataan samankaltaiseen ilmiöön. Analyysin lähtökohtana on edellä esitetty henkistä ja postformaalia ajattelua koskeva deskriptiivinen käsiteanalyysi. Se osoittaa, että henkisen käsitteen yhteydessä liikutaan ihmisen tajunnallisuuden ja tajunnan, postformaalin ajattelun yhteydessä ajattelun, maailmankatsomuksellisten oletusten ja selfin käsitteiden alueella. Analyysin ytimenä on käsitteiden suhteutuminen toisiinsa.

Tajunnallisuus määriteltiin edellä ihmisen ole- massaolon yhdeksi perusmuodoksi , joka voidaan määritellä kokemisen erilaisina laatuina ja asteina (Rauhala 1990). Tajunnallisuus, ja henkinen sen yhtenä toimintatapana, on perusrakenteeltaan mielellistä, merkityksiä muodostavaa suhdetta ihmisen ulkoiseen ja sisäiseen todellisuuteen. Sen myötä muodostuvat merkityskokemukset ovat empiiristen erityistieteiden tutkittavissa. On painotettava, että kuvaamamme tajunnallisuuden analyysi lähtee ontologiselta, ihmisen perusolemuksesta kysyvältä tasolta. Sen sijaa n Piaget'sta virinnyt käsitys ajattelun luonteesta ei vastaa kysymykseen siitä, mitä ajattelu tai kognitio on ontologisesti, perusolemukseltaan. Se ei kuitenkaan merkitse, ettei kognitiivis-kehityopsykologinen, tässä tapauksessa postformaalin ajattelun tutkimusperin- ne ole sitoutunut johonkin ontologiseen näkemykseen ajattelun perusluonteesta. Tutkimusperinteen ontologinen sitoumus on kerittävissä auki sen tutkimuksellisista ratkaisuista.

Keskeistä on, voidaanko mielellisyyttä pitää ristiriidattomasti tajunnallisuuden ohella myös ajattelun ja kognitioiden perusrakenteena. Ovatko kognitiot perimmältään tajunnallisia merkityssuhteita? Väitämme Wagnerin (1983) tapaan, että kysymykseen on perusteltua vastata myöntävästi. Silloin ajattelu on mielellisen perusrakenteen mukaisesti etenevää tajunnallista aktiveettia. Ajattelu sisältyy tajunnan tapaan toimia. Spesifimmin, postformaali ajattelu näyttäytyy yhtenä tajunnan henkisen toimintatavan ilmentymänä.

Henkisen käsitteeseen sisällytetään ihmisen kyky itsetiedostukseen. Lisäksi henkisen yleistävyyteen liitetään kyky käsitteellisyyteen ja intersubjektiivisuuteen, henkisen yksilöllistävyyteen subjektin sisäisyys ja kyky muuttua eettisenä subjektina. Suuntauksesta riippumatta postformaaliin ajatteluun sisällytetään kyky eritellä ja yhdistää todellisuuden eri tasoja ja ajattelutapoja keskenään. Postformaalin ajattelun yhdessä suuntauksessa keskitytään monimutkaisten loogisten tekijöiden keskinäiseen reflektioon. Sekä henkinen että postformaali ajattelu määritellään näin kyvyksi

asettaa myös moniulotteisia ilmiöitä toiminnan kohteeksi. Voikin päätellä, että postformaali ajattelu on henkisen prosessin yksi toimintatapa. Henkinen on prosessi, joka kuvaa kykyä asettaa tarkastelun kohteeksi moniulotteisia ilmiöitä, postformaali ajatteluprosessin spesifi ja asioiden monimutkaisia keskinäisiä suhteita erittelevä toimintamuoto. Formaalin ajattelun tai tajunnan psyykkisen toimintatavan myötä tässä esitetyt toiminnot eivät olisi mahdollisia.

Käsityksemme ihmisen subjektiuden tai minuuden syntymisestä ja kehityksestä tiiviistyykin siihen, että psyykkinen prosessi riittää minuuden syntymiseen, mutta minuuden kehittyminen edellyttää henkistä. Jo ihmisen olemassaolossa potentiaalina oleva henkinen alkaa toimia ihmisessä siinä ikävaiheessa, jolloin tietoisuus itsestä alkaa kehittyä. Fenomenologis-hermeneuttisessa perinteessä tajunnallisuuden sisäistä merkitsevyyttä pidetään siis ihmisen sisäsyntyisenä ominaislaatuna. Jos olento on ihminen, on hän myös tajunnallinen olento, jolloin hän on omasta aktiivisuudestaan riippumatta tajunnallisia merkityksiä luovassa suhteessa todellisuuteen. Postformaali ajattelu on yksi henkistä perusprosessia ilmentävä toimintamuoto, joka näyttää saavan toimintaedellytykset vasta aikuisiässä.

Etenemme seuraavassa kohti henkisen ja postformaalin ajattelun yksityiskohtaisempaa tarkastelua. Otamme mukaan analyysiin henkisen yleistävät ja yksilöllistävät merkityskokemukset sekä postformaalin ajattelun kolme suuntausta.

Postformaali ajattelu ja henkinen -rationaalista yhteisyyttä

Tajunnan henkisyyden yleistävät merkitykset voivat olla siis sekä tiedollisia että arvottavia merkitys- kokemuksia. Yhteistä niille ovat käsitteellisyys ja intersubjektiivisyys, joiden kautta ne ovat yhteydessä symbolisiin

merkkijärjestelmiin. Henkisen yleistävät merkitykset ovat alunperin intentionaalisia tai muuntuvat intentionaalisiksi. Ne mahdollistavat tiedollisen toiminnan, esimerkiksi tutkimustyön tekemisen, ja niiden avulla ihmiset voivat toimia yhdessä toisiaan ymmärtäen. Postformaali ajattelu kuvaa ajattelua, joka kykenee operoimaan loogisuuden metatasona ja yhdistelemään erilaisia käsitejärjestelmiä. Sen myötä ihminen kykenee kompleksiseen rationaalisuuteen sisäisessä maailmassaan. Rationaalinen reflektio näyttää olevan ominaista sekä henkisen yleistävyydelle että postformaalille ajattelulle. Niiden avulla ihminen kykenee myös välittämään toisille ihmisille rationaalisen reflektion kohteena olevia merkitysisältöjä. Ihminen kykenee tekemään itseään ymmärrettäväksi kuvaamalla kokemuksiaan toisille ihmisille.

Postformaali ajattelu ja henkinen -yksilöllisesti sitoutunutta relativismia

Analyysin keskipisteessä on tällöin tapa olla suhteessa todellisuuteen ja itseen. Kysytään, miten ja millaisena oma itse ja maailma koetaan ja ajatellaan. Henkisen yksilöllistävyys nostaa esiin mielellisten edustusten käsitteettömyyden sekä eettisiin valintoihin kykenevän subjektin. Niiden myötä henkinen näyttäytyy arvotettavia ja tunteenomaisia merkityksiä luovana prosessina. Postformaaliin ajatteluun liitetään samankaltaisia sisältöjä suuntauksessa, jossa postformaalia ajattelua pidetään maailmankatsomuksellisesti formaalista ajattelusta eroavana vaiheena. Postformaali ajattelu ei näyttäydy loogisesti tai rakenteellisesti uutena, korkeatasoisempana rationaalisena tiedonkäsittelyn tapana, vaan uudenlaisena tapana hahmottaa maailmaa ja itseä sen osana. Ihminen huomaa, että maailmaa voi katsoa monella tavalla ja tämän tietäen hän valitsee jonkin tai joitain monista mahdollisista tavoista. Oletukset maailman ja siihen sisältyvien asioiden laadusta eivät ole yksiselitteisiä, vaan suhteellisia.

Sekä yksilöllistävään henkiseen että postformaaliin ajatteluun sisältyy ajatus siitä, että ihminen on toisaalta vapaa hahmottamaan todellisuutta monella eri tavalla, mutta toisaalta pakotettu valitsemaan jokin tai joitain lukemattomista vaihtoehtoisista tavoista. Ajatus johdattaa tarkastelemaan ihmisen psykologista kehitystä. Kyse on yksittäisen ihmisen uudesta, kehittyneenä pidettävästä tavasta kokea, hahmottaa ja ymmärtää maailmaa ja omaa itseään. Henkinen ja postformaali ajattelu eivät näyttäydy pelkästään intersubjektiivisuuden maksimointina sekä yhteisyyden ja yhteistyön mahdollistajina, vaan yksilöllisyys ja sen puitteissa tapahtuva kehitys ovat merkittäviä postformaalin ajattelun ja henkisen esiin nostamia teemoja.

Postformaali ajattelu ja henkinen - ihminen oman elämän subjektina

Tarkastelun keskiössä on tällöin merkityksinä ilmenevien kokemus- ja ajatussisältöjen sijaan ihmisen subjektisuus. Eritellään sitä, kuka tai mikä on kokija ja ajattelija. Suuntauksessa, jossa postformaalia ajattelua pidetään itseohjautuvana ajatteluna, korostetaan aikuisen itseyyttä säätelyjen ja valintojen tekijänä. Formaalin ajattelun kehitys tieteellistyyppisenä, hypoteettis-deduktiivisena järkeilynä nähdään eräänä oleellisena päättelyn muotona, mutta kuitenkin alisteisena itseohjautuvia valintoja tekeväälle subjektille.

Formaalin ajattelun johdonmukainen päättely ja abstraktisuus liittyvät ajattelun objektivoivaan luonteeseen. Tällöin johdonmukaiset formaalin ajattelun päättelysäännöt nähdään tosina ihmisen subjektisuudesta riippumatta. Postformaalin ajattelun itseohjautuvuutta painottavan suuntauksen mukaan subjektisuus on sen sijaan sisällytettävä ajatteluun. Yksilön nähdään tulevan tietoiseksi ristiriitaisista teoreettisista viitekehyksistä, hänen nähdään kykenevän integroimaan ne keskenään ja ennen kaikkea kykenevän tekemään yksilöllisen valinnan eri näkökulmien välillä.

Abstraktien tietojärjestelmien ja rationaalisen päättelyn ohella subjektinen merkitysmuodostus on perusteltua liittää henkisen keskeiseksi ominaispiirteeksi. Koska henkinen sijoittuu tässä tutkimuksessa esitetyn määritelmän mukaisesti ihmisen tajunnallisuuteen ja koska kokemus on aina alunperin ainutkertaisen yksilön kokemus, liittyy henkiseen väistämättä ihmisen itsemääräytyvyys ja siihen liittyen mahdollisuus ja vastuu itsemääräytyvyytensä käyttämisestä. Ihmisen itsemääräytyvyyttä voidaan luonnehtia myös Rauhalan (1992) sanoin itsekohtaiseksi säätelyksi ja persoonakohtaiseksi vastuullisuudeksi. Ihmisen itsemääräytyvyys on väistämätöntä, koska henkisestä puhuttaessa on mahdotonta päästä ihmisen yksilöllisen merkitysmuodostuksen ulkopuolelle. Ihminen on tajunnallisena olentona "tuomittu" olemaan maailmansa keskipisteessä, hahmottamaan maailmaa subjektisuudestaan käsin. Ihmisellä ei ole muuta mahdollisuutta.

Edellä todettiin, että henkinen kuvaa tajunnallisuuden yhtä olemisen tapaa, sen perusprosessia ja postformaali ajattelu perusprosessin spesifiä toimintatapaa. Näyttää siltä, että erityisesti postformaalia ajattelua itseohjautuvana ajatteluna pitävä suuntaus lähestyy henkiseen sisältyvää käsitystä tajunnallisuuden perusrakenteesta.

Postformaalia ajattelua itseohjautuvana ajatteluna pitävä suuntaus ja fenomenologinen traditio puhuvat lähes samasta ilmiöstä.

Lopuksi

Tiivistetysti voidaan sanoa, että tajunnallisuus ja ajattelu viittaavat ihmisen sisäisen maailman toimintatapoihin. Henkinen on tajunnallinen perusprosessi, jonka puitteissa ajattelu toimii. Sekä henkisen että ajattelun perusrakenteena voidaan pitää mielellisyyttä; molemmat operoivat merkitysten avulla ja kautta. Henkisen tasolla analyysi kohdistuu ihmisen sisäisen maailman perusprosesseihin,

-rakenteisiin ja toimintatapoihin, postformaalin ajattelun yhteydessä ontologista ydintä analysoimatta saman ilmiön spesifimpiin ominaispiirteisiin.

Sekä henkisessä että postformaalissa ajattelussa kuvataan samankaltaisesti ihmisen sisäisen maailman kaksinaisuutta. Sekä henkisessä että postformaalissa ajattelussa näyttäytyvät (1) yhteisyyttä tukevat, ihmisten välisen yhteisymmärryksen ja toiminnan mahdollistavat ominaispiirteet sekä (2) yksilöllistävät, ihmisen subjektisuutta korostavat ja yksilön suhdetta todellisuuteen kuvaavat ominaispiirteet.

Sekä henkiseen että postformaaliin ajatteluun sisältyy ihmisen kyky reflektioon, merkityskokemusten tiedostavuuteen, niiden kohteeksi asettamiseen sekä niillä operointiin. Nämä ominaispiirteet tulevat esille kaikissa henkisen ja postformaalin ajattelun peruslaaduissa. Niiden myötä nousee esille omasta näkökulmastaan maailmaa hahmottava ihminen, joka kykenee yhtä lailla yhteisvastuullisuuteen ja elämän säilyttämiseen kuin itsekkyyteen ja tuhoavuuteen.⁶

Ihmisen itsemääräytyvyys tulee esille jo henkisen alkuperäisessä määrittelyssä itsetiedostetuiksi tajunnan merkityssisällöiksi. Erityisesti postformaalin ajattelun itseohjautuvuutta, mutta myös sen maailmankatsomuksellista erityislaatua painottava suuntaus korotavat yksilön itsenäistä kykyä ja vastuuta hahmottaa maailmaa ja tehdä elämänkulkua suuntaavia ratkaisuja. Ihminen ei hahmota maailmaa viimekädessä yleisten loogisten tulkintasääntöjen kautta, vaan subjektisuudestaan käsin. Henkisen analyysi osoittaa, että maailman hahmottaminen subjektisuudesta käsin on ihmiselle mahdollista; tarkkaan ottaen se on väistämätöntä, ihmisen perusolemukseen kuuluvaa.

Olemme kuvanneet tässä artikkelissa henkisen ja postformaalin ajattelun käsitteitä ja pyrkineet käsiteanalyttisesti tavoittamaan ilmiöitä, joihin ne viittaavat. Kiinnostavaa on, että kognitiivisten kehitysteorioiden ja fenomenologisen käsitemaailman takaa löytyy samankaltaisia, vaikkakin osin eri tasolla analysoituja ilmiöitä. Henkisen ja

postformaalin ajattelun tajunnallinen perusluonne selkeyttää niin käsitystä tieteellisestä tiedosta kuin psykologian mielekkäistä tutkimuskohteista. Analyysi perustelee tieteellisen tiedon rakentuvan perimmältään ihmisen tajunnassa. Tajunta muodostuu tietynlaiseksi sisällölliseksi kokonaisuudeksi suhteessa yksilölle olevaan todellisuuteen, josta sosiaalinen todellisuus muodostaa tärkeän osan. Tajunnan ja sosiaalisen todellisuuden suhteessa olemisen kautta tieteellinen tieto ankkuroituu tärkeällä tavalla tiedeyhteisön sosiaalisiin rakenteisiin. Psykologia selkeytyy tieteenalaksi, jonka merkittävänä tutkimuskohteina ovat psyykkiset ja henkiset prosessit sekä niiden myötä muotoutuvat merkityskokemukset.

Toisaalla on esitetty, millaisia tutkimusasetelmia ja -menetelmiä tajunnallisten merkityskokemusten empiirisiin tutkimuksiin on kehitetty.⁷ Tässä voidaan vain todeta, että tutkimukselliset menettelyt on sovitettava merkityskokemusten mielelliseen perusrakenteeseen.

Viitteet

1. Fenomenologisessa tajunnan tutkimuksen traditiossa tajunnan rakentuminen ymmärretään tiivistetysti seuraavalla tavalla. Intentionaalisuus merkitsee sitä, että ihminen on tajunnallisessa suhteessa maailmaan ja kokee siten elämyksiä, joissa ilmenee aina jokin mieli jostain asiasta. Mielen ilmenemisen tarkastelussa käytetään mielikarakteristiikan käsitettä, joka kuvaa mielen ilmenemisen etenemistä osavaiheina, tajunnallisina akteina. Mielen nähdään täydentyviin vähitellen aktien seurattessa toisiaan. Merkityssuhteella tarkoitetaan kaikkia tajunnalle ilmenevien mielen todellistumia, riippumatta mielen strukturaalisesta kehitysvaiheesta, täydentymisen vaiheesta. Fenomenologisesta näkökulmasta on tärkeää, että ihmisen tajunnassa on strukturaaliselta kehitysvaiheeltaan hyvin monenlaisia merkityssuhteita. Merkityssuhteiden strukturaalisen monimuotoisuuden esiin nostamiseksi intentionaalisuuden rinnalla puhutaan epäintentionaalisuudesta. Tällöin

- niiden erottamisen kriteerinä on nimenomaan todellisuuden mielellisten edustusten, eli merkitys- suhteiden strukturaalinen kehitysaste. (Kts. Rauhala 1974, 1992.)
2. Tieteellinen ajattelu merkitsee tässä hypoteettisdeduktiivista ajattelua. Kallio (1995a) on kuvannut riittä myös muuttujakeskeiseksi ajatteluksi: on kehittynyt kyky eristää muuttujia, niiden välisiä suhteita ja hahmottaa niiden muodostama looginen rakenne.
 3. Kincheloen ja Steinbergin (1993) artikkeli on siinäkin mielessä mielenkiintoinen, että he tarkastelevat postformaalin ajattelun sisällöllisiä yhteyksiä niin sanottuun kriittiseen teoriaan, feministiseen tieteen- kritiikkiin ja postmoderniin ajatteluun.
 4. Minuutta ja itseä koskevia käsitteitä on psykologiassa runsaasti (vrt. esim. Vuorinen 1991, 139-144). Käytämme käsitettä "self" alkuperäisen, englanninkielisen käytänteen mukaisesti. Käytämme tässä kirjoituksessa myös sana "itse" sille synonyymisenä sanana.
 5. On oikeutettua kuitenkin kriittisesti arvioida sitä, millainen suhde selfin ja kognitiivisten rakenteiden välille oletetaan. Voidaan oikeutetusti kysyä, oletetaanko tässä self jossakin mielessä erilliseksi tai irralliseksi agentiksi. Tätä ongelmaa eivät asianomaisen suuntauksen edustajat ole tarpeeksi käsitelleet.
 6. Sen lisäksi, että ihmisen tajunnallisuuteen sisältyy kyky niin elämän säilyttämistä kuin tuhoavuutta tukevaan reflektioon ja itsetiedostukseen, on ihminen tajunnallisesti myös "eläimellinen", vailla tietoista itseohjautuvuutta ja suunnitelmallisuutta elävä olento. Tajunnan psyykinen toimintatapa kuvaa hyvin ihmisen tajunnallista ei-reflektiivisyyttä. Henkisen avulla ihmisen on mahdollisuus reflektoida psyykkisen ilmauksia, mutta psyykkisen virtaavuutta ihminen ei kykene lopettamaan. Jos ihmisen tajunnallisuuden reflektiivinen/kohteeksi asettava ja ei-reflektiivinen/ virtaava toimintatapa kuvataan yhdellä käsitteellä (esim. psyykinen), on vaarana, että tajunnallisuuden kokonaisuus jää jäsentymättä.
 7. Tutkimusmenetelmiä tajunnallisten merkityskokemusten tutkimiseksi on kehitetty erityisesti fenomenologisessa psykologiassa. (Esim. Colaizzi 1978; Ihde 1978; Giorgi 1988; Spinelli 1989; Perttula 1995a, b.)

Lähteet

- Ahlman, E. (1953/1992) *Ihmisen probleemi*. Jyväskylän yliopisto, filosofian laitos.
- Aho, J. (1991) *Kellokoneen henki vai refleksien summa*. Psykologian tutkimusperinteitä kartesiolaisuudesta 1900-luvulle. Oulun yliopisto, Kasvatustieteiden tiedekunnan opetusmonisteita ja selvityksiä 40.
- Colaizzi, P. (1978) Psychological research as the phenomenologist views it. Teoksessa R. Valle & M. King (toim.), *Existential-phenomenological alternatives for psychology*, 48-71. New York: Oxford University.
- Commons, M., Richards, F. & Kuhn, D. (1982) Systematic and metasystematic reasoning: a case for a level of reasoning beyond Piaget's stage of formal operations. *Child Development* 53, 1058-1069.
- Demetriou, A. & Efklides, A. (1985) Structure and sequence of formal and postformal thought: general patterns and individual differences. *Child Development* 56, 1062-1091.
- Demetriou, A & Efklides, A. (1990) The objective and subjective structure of problem-solving abilities: metacognitive awareness from early adolescence to middle age. Teoksessa H. Mandi & al. (toim.), *Learning and instruction*. Vol. 2.1. Oxford: Pergamon.
- Edelstein, W. & Noam, G. (1982) Regulatory structures of the self and "postformal" stages in adulthood. *Human Development* 25, 407-422.
- Giorgi, A. (1988) Sketch of a psychological phenomenological method. Teoksessa A. Giorgi (toim.), *Phenomenology and psychological research*, 8-21. Pittsburg: Duquesne University.

Husserl, E. (1982) *Cartesian meditations: an introduction to phenomenology*. Hague: Nijhoff.

Ihde, D. (1978) *Experimental phenomenology - an introduction*. New York: State University of New York.

Kaila, E. (1946) *Persoonallisuus*. Helsinki: Otava.

Kallio, E. (1993) Postformaali ajattelu: aikuisuuden uusi kehitysvaihe? *Psykologia* 28, 108-112.

Kallio, E. (1994a) Korkeakouluopiskelijoiden tieteellisen ajattelun hallinta. *Kasvatus* 1, 38-45.

Kallio, E. (1994b) Sosiaalista todellisuutta koskevat uskomukset nuorena aikuisiässä. Poster, *Psykologia-kongressi*, Jyväskylä.

Kallio, E. (1995a) Opetuskeskustelu ja tieteellisen ajattelun kehittäminen. Teoksessa P. Hakkarainen & L. Lestinen (toim.), *Kokeilemalla laatua opettamiseen*. Jyväskylä: Kasvatustieteiden tutkimuslaitos.

Kallio, E. (1995b) Systematic reasoning: formal or postformal cognition? Submitted manuscript.

Kincheloe, J. & Steinberg, S. (1993) A tentative description of post-formal thinking: the critical confrontation with cognitive theory. *Harvard Educational Review* 63, 296-320.

Kitchener, K. (1983) Cognition, metacognition and epistemic cognition. *Human Development* 26, 222-232. Kramer, D. (1983) Post-formal operations? A need for further conceptualization. *Human Development* 26, 91-105.

Krohn, S. (1981) *Ihminen, luonto ja logos*. Jyväskylä: Gummerus.

- Labouvie-Vief, G. (1982) Dynamic development and mature autonomy. A theoretical prologue. *Human Development* 25, 161-191.
- Labouvie-Vief, G. (1985) Object knowledge, personal knowledge and processes of equilibration in adult cognition. *Human Development* 28, 25-29.
- Linn, M. & Siegel, H. (1984) Postformal reasoning: a philosophical model. Teoksessa M. Commons ym. (toim.), *Beyond formal operations: late adolescent and adult cognitive development*. New York: Praeger.
- Perttula, J.(1995a) Kokemus psykologisena tutkimus- kohteena - johdatus fenomenologiseen psykologiaan. Tampere: Suomen fenomenologinen instituutti.
- Perttula, J (1995b) Fenomenologisen psykologian metodi - kohti käsitteellistä selkeyttä. *Hoitotiede* 7, 3-11.
- Rauhala, L. (1974) Psykkinen häiriö ja psykoterapia filosofisen analyysin valossa. Helsinki: Weilin + Göös.
- Rauhala, L.(1983) Ihmiskäsitys ihmistyössä. Helsinki: Gaudeamus.
- Rauhala, L. (1989) Ihmisen ykseys ja moninaisuus. Sairaanhoidtajien koulutussäätiö.
- Rauhala, L. (1990) Humanistinen psykologia. Helsinki: Yliopistopaino.
- Rauhala, L. (1992) Henkinen ihmisessä. Helsinki: Yliopistopaino.
- Rauhala, L.(1993a) Eksistentiaalinen fenomenologia hermeneuttisen tieteenfilosofian menetelmänä. *Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta*. Vol. 41.
- Rauhala, L.(1993b) Filosofinen ihmiskäsitys empiirisen ihmistutkimuksen ja auttavan toiminnan perustana. *Hoitotiede* 5, 98-109.

- Rauhala, L. (1994) Ihmisen olemassaolon tutkiminen situationaalisenä säätöpiirinä. Teoksessa J. Perttula (toim.), Ihmisen jäljillä: Lauri Rauhala psykologian uranuurtaja (s. 10-26). Snellman-korkeakoulu, seminaariraportti 1.
- Rauhala, L. (1995) Tajunnan itsepuolustus. Helsinki: Yliopistopaino.
- Salmela, M. (1995) Mitä on syvähenkinen elämä? Tiede ja edistys 20, 1-13.
- Sinnott, J. (1994) Development and yearning: cognitive aspects of spiritual development. Journal of Adult Development 1, 2, 91-99.
- Spiegelberg, H.(1978) The phenomenological movement: a historical introduction, vol. 2. Hague: Nijhoff. Spiegelberg, H. (1981) The context of the phenomenological movement. Hague: Nijhoff.
- Spinelli, E.(1989) The interpreted world: an introduction to phenomenological psychology. London: Sage.
- Vuorinen. R. (1991) Persoonallisuus ja minuus. Porvoo: WSOY.
- Wagner, H. (1983) Phenomenology of consciousness and sociology of the life-world. Edmonton: University of Alberta.